

³⁰ Рудницька М. Сучасне міжнародне положення і завдання українського жіноцтва // Жіноча доля. 1934. 2 серпня. Ч. 87. С. 2.

Derevinskiy Vasil', Kapinos Alina. Cultural and Educational Activities of the Union of Ukrainian Women in the 1920-1930-s (based on archival press materials). In the article, the analysis of the socio-political background of the revival of Ukrainian women's organizations in Eastern Galicia leads to the conclusion that the end of the nineteenth century marked the beginning of the women's movement. The first women's organization was the Society of Russian Women, organized by Natalia Kobrynska in Stanislav in 1894. The purpose of the society was to develop cultural and educational development of Ukrainian women. Subsequently, the society led to the emergence in 1917 of the Union of Ukrainians - a new women's community, which played a significant role in the social and political life of Eastern Galicia, and later all of Ukraine. The main activities of the Union of Ukrainian women were publishing, educational, economic, cultural, educational, social and political, the latter was considered the most important. The main focus in the women's movement was the Union of Ukrainian Women, which was dominated by the national idea, as the main one in all activities. Much attention has been paid to the role of women in social movement and life, namely to "attracting a wider womanhood to social work" for the benefit of the Ukrainian people.

An important factor in the influence of women on the socio-political life of the region was the participation of women in the state bodies of the Commonwealth, ie the Senate and the Seimas. The Union of Ukrainians played an important role in the consolidation of national and political forces through cooperation with Ukrainian political parties and numerous societies. Women's participation in NGOs has become one of the highlights of the Ukrainian women's movement and their impact on addressing pressing socio-political issues.

This is the basis for the conclusion about the actualization of the problems of the status and status of women in Ukrainian society, makes it possible to launch a scientific search in this important socio-cultural sphere, which we have done.

Keywords: Union of Ukrainian women, women's movement, party, social movement.

Отримано: 02.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.155-169
УДК 355.48:[316.774:327] «1944»

Світлана Павловська

АГІТАЦІЙНІ ЛИСТІВКИ ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РСЧА У ПЕРШИЙ ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Павловська Світлана. Агітаційні листівки як складова інформаційно-комунікаційної діяльності РСЧА у перший період німецько-радянської війни на території України. У роботі розглянута така форма діяльності ідеологічних органів РСЧА, як видавнича. Здійснення впливу на свідомість бійців та офіцерів радянських Збройних сил передбачало постійне інформування та доведення до червоноармійців головних політичних лозунгів. Листівки водночас слугували інформаційним продуктом і каналом комунікації. Автором проаналізовані питання стосовно того, як малі форми агітаційної продукції впливали на стимулювання мотивації до продовження боротьби проти ворога, наскільки невідповідність між описаною уявною ситуацією та реальним

становищем на фронтах відіграло роль у готовності солдатів і командирів РСЧА протистояти ворогу. Автором досліджено літературні жанри та мовні одиниці текстів листівок, які використовували армійські ідеологи для підтримання бойового духу та готовності до самопожертви у особового складу Червоної армії. Перший період німецько-радянської війни (червень 1941-листопад 1942 рр.) характеризувався ідеологічним колапсом для радянських військ, які виховувались на стандартах непереможності і готовності ведення війни на території ворога. Успішні наступальні операції гітлерівських збройних сил, їх ейфорія від переможної ходи по Європі та власної безкарності у знищенні противника та населення окупованих територій ніяк не вписувались у парадигму загниваючого імперіалізму та перемоги робітничого класу.

Неспроможність зупинити ворога і необхідність відступати були головними чинниками, що впливали на боєздатність радянських військ. Реальний стан справ на фронтах не співпадав із пропагандистськими замальовками та відкритим нав'юванням щодо неприйняття ситуації такої, якою, вона є. Тож робота ідеологічних армійських органів із власним особовим складом була вкрай важливою і у перший період війни характеризувалася хаотичністю, формуванням професійних колективів авторів та пошуком результативних технологій впливу.

Ключові слова: перший період німецько-радянської війни, інформаційно-психологічний вплив, листівки, літературні жанри, когнітивна активність.

Павловская Светлана. Агитационные листовки РККА как составляющие информационно-коммуникативной деятельности в первый период немецко-советской войны на территории Украины. В статье рассмотрена одна из форм деятельности идеологических органов РККА - издательская. Воздействие на сознание бойцов и офицеров советских Вооруженных сил предусматривало постоянное информирование и доведение до красноармейцев главных политических лозунгов. Листовки одновременно служили информационным продуктом и каналом коммуникации. Автором проанализирована ситуация относительно того, как малые формы агитационной продукции влияли на стимулирование мотивации к продолжению борьбы против врага, насколько несоответствие между описанной мнимой ситуацией в листовках и реальным положением на фронтах играло роль в готовности солдат и командиров РККА противостоять врагу. Автором исследованы литературные жанры и языковые единицы текстов листовок, которые использовали армейские идеологи для поддержания боевого духа и готовности к самопожертвованию у личного состава Красной армии. Первый период немецко-советской войны (июнь 1941 - ноябрь 1942 гг.) характеризовался идеологическим коллапсом для советских войск, которые воспитывались на стандартах непобедимости и готовности ведения войны только на территории противника. Успешные наступательные операции гитлеровских вооруженных сил, их эйфория от победного шествия по Европе и собственной безнаказанности в уничтожении противника и населения оккупированных территорий никак не вписывались в парадигму загнивающего империализма и победы рабочего класса.

Неспособность остановить врага и необходимость отступить были главными факторами, которые влияли на боеспособность советских войск. Реальное положение дел на фронте не совпадало с пропагандистскими зарисовками и открытым внушением про неприятные ситуации такой, каковой она являлась. Поэтому работа идеологических армейских органов с собственным личным составом была крайне важной и в первый период войны характеризовалась хаотичностью, формированием профессиональных коллективов авторов и поиском результативных технологий воздействия.

Ключевые слова: первый период немецко-советской войны, информационно-психологическое воздействие, листовки, литературные жанры, когнитивная активность.

Діяльність Головного політичного управління РСЧА під час Другої світової війни характеризувалася багатовекторністю, плановістю та науковим підходом до визначення ступеню результативності. Напрямки діяльності формувалися з урахуванням цільової аудиторії та способів впливу на неї з метою мотивації до конкретних дій.

До цільової аудиторії було віднесено особовий склад збройних сил і цивільне населення ворожих держав, населення окупованих гітлерівцями територій, а також військовослужбовців-червоноармійців та інсургентів.

Вивчення рівня морально-політичного стану противника було одним з головних предметів дослідження фахівцями ідеологічних органів Червоної армії. Адже морально-політичний фактор урахувався при плануванні та веденні бойових операцій. Бойові дії супроводжувались заходами щодо ідеологічного та психологічного впливу на війська та населення противника¹.

З самого початку німецько-радянської війни постала необхідність підтримання високого бойового духу серед військовослужбовців РСЧА. Відповідний вплив на свідомість радянських воїнів став однією з умов успіху в збройній боротьбі. Особливу актуальність цей напрям роботи мав у перший період німецько-радянської війни (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.), коли РСЧА вимушена була оборонятися і відступати².

Саме в цей період була найбільшою, вражаючою кількістю радянських військовополонених. У. Ширер у своїй книзі «Зліт і падіння Третього рейху» з цього приводу зазначив: «Основна маса військовополонених – приблизно 3 мільйони 800 тисяч чоловік, була захоплена німцями під час першого етапу російської компанії, особливо під час оточень»³.

Меншу кількість радянських військовополонених озвучив імперський міністр у справах окупованих східних територій А. Розенберг у листі до начальника штабу Верховного командування вермахту В. Кейтелю, який датований 28 лютого 1942 р. Він визнав, що «доля радянських військовополонених в Німеччині є трагедією величезного масштабу. З 3,6 мільйонів військовополонених нині тільки кілька сотень тисяч є працездатними. Велика частина їх померла від голоду або загинула з причини суворих кліматичних умов, тисячі також померли від висипного тифу»⁴.

Загалом, за оцінками сучасних дослідників, 5,57 мільйонів червоноармійців було взято гітлерівцями у полон впродовж всієї німецько-радянської війни⁵. Досвід перших місяців війни свідчив про те, що у червоноармійців було відсутнє реальне уявлення про ворога та його потенціал. Тому найбільшою кількістю полонених червоноармійців припадала саме на перший період німецько-радянської війни (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.).

Імперський міністр у справах окупованих східних територій вказував на те, що «...більшість радянських військовополонених є вийняtkово цінним матеріалом для пропаганди. Поводження з радянськими військово-

полоненими ... повинно відрізнятися від поводження з військовополоненими інших національностей»

А. Розенберг стверджував: «Війна на Сході ще не закінчена і від поводження з військовополоненими значною мірою залежить бажання ... червоноармійців перейти на наш бік. Німеччина веде війну проти Радянського Союзу з ідейних причин. Більшовизм повинен бути повалений і замінений чимось кращим. Тому військовополонені повинні на власному досвіді переконатися, що націонал-соціалізм хоче і в змозі забезпечити їм краще майбутнє. Вони повинні з часом повернутися на батьківщину з почуттям захоплення і глибокої поваги перед Німеччиною і німецькими порядками і, таким чином, стати пропагандистами справи Німеччини і націонал-соціалізму».

Далекоглядна перспектива використання радянських військовополонених як можливих носіїв цінностей націонал-соціалістичної ідеології підкріплювалась заходами, спрямованими на диференційоване ставлення до бранців війни. А. Розенберг вказував: «Принципова помилка у тому, що не робиться жодної різниці між власне військовополоненими і перебіжчиками. Німецька пропаганда, як відомо, розкидала мільйони листівок за лінією фронту із закликами до червоноармійців переходити на нашу сторону. Їм недвозначно гарантувалося добре ставлення і достатнє харчування. Ці обіцянки не виконувалися. Перебіжчика били так само, як військовополоненого і він теж обривався на голодну смерть. Цілковитим зрозумілим наслідком такого нерозумного з політичної точки зору відношення стало не тільки зникнення бажання до переходу на нашу сторону, а й навіть смертельний страх потрапити у полон»⁶.

Вражаюча кількість радянських військовополонених у перший період німецько-радянської війни драгувала воєнно-політичне керівництво СРСР. 16 серпня 1941 р. Ставкою Верховного Головного Командування Червоної Армії було видано наказ №270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї».

У преамбулі наказу описується неприйнятна для Ставки Верховного Головного Командування ситуація зі здачею у полон. «Ці ганебні факти здачі в полон нашому залятому ворогові свідчать про те, що в рядах Червоної Армії... є нестійкі, малодушні, боягузливі елементи. І ці боягузливі елементи є не тільки серед червоноармійців, а й серед начальницького складу. ... Деякі командири і політпрацівники своєю поведінкою на фронті не тільки не показують червоноармійцям зразок сміливості, стійкості і любові до Батьківщини, а навпаки – ховаються в щілинах, вовтузяться в канцеляріях, не бачать і не спостерігають поля бою, а за перших серйозних труднощів у бою пасують перед ворогом, зривають з себе знаки розрізнення, дезертирують з поля бою». У наказі визначено роль командного складу, що повинен своїм прикладом мотивувати підлеглих до відповідних дій. За дезертирство визначалося суворе покарання: «Командирів і політпрацівників, які під час бою

зривають з себе знаки розрізнення і дезертирують у тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї дезертирів, які порушили присягу і зрадили свою Батьківщину. Зобов'язати всіх вищих командирів і комісарів розстрілювати на місці подібних дезертирів з начскладу»

Не менша відповідальність і ступінь покарання були визначені у наказі для рядового складу РСЧА. Якщо «червоноармійці замість організації відсічі ворогу нададуть перевагу здачі йому в полон, – знищувати їх усіма засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї тих червоноармійців, які здалися в полон позбавити державної допомоги»

Тим, хто потрапляв в оточення ворога, наказувалося продовжувати боротьбу, «берегти матеріальну частину як зіницю ока, пробиватися до своїх по тилах ворожих військ, завдаючи поразок фашистським собакам»⁷.

Таким чином, радянські військовополонені у перший період німецько-радянської війни від 22 червня 1941 р. до 18 листопада 1942 р. ставали заручниками вкрай складної ситуації, що склалася на німецько-радянському фронті.

Але лише дисциплінарними заходами командування РСЧА не обмежувалося. На армійські ідеологічні органи покладалося проведення превентивних дій агітаційно-пропагандистського спрямування.

Головне управління політичної пропаганди Червоної армії та Головне управління політичної пропаганди Военно-Морського Флоту у перші дні війни видали низку директив про організацію партійно-політичної роботи у військах.

Значну роль у здійсненні інформаційно-психологічного впливу повинні були відігравати друковані матеріали. У Директиві Головного управління політичної пропаганди Червоної армії від 24 червня 1941 р. було сформульовано гасла, які потрібно було використовувати для створення різножанрового інформаційного продукту пропагандистського спрямування⁸.

Перелік гасел був таким: «Ще тісніше об'єднаємося навколо нашої славної більшовицької партії та Радянського уряду!», «Фашизм-це поневолення народів. Фашизм – це голод, злидні, розорення. Всі сили на боротьбу з фашизмом!», «Червона армія і весь наш народ ведуть переможну вітчизняну війну за Батьківщину, за честь, за свободу!», «Наказ командира і начальника – закон для підлеглого. Він повинен бути виконаний беззастережно, точно і в строк!»⁹, «Наше справа справедлива! Ворог буде розбитий! Перемога буде за нами!»¹⁰. Ці слогани сформульовані у традиціях партійних закликів. Вони характеризувалися відсутністю конкретики, ідеологічним перевантаженням змісту і, навіть, цитуванням дисциплінарного статуту.

Одна справа, коли відповідні заклики оголошуються під час ідеологічних заходів в умовах тоталітарної пропаганди в мирний час. У цьому випадку всі

вимушені погоджуватися і підтримувати їх, висловлюючи це у рамках вербальної та невербальної комунікації. По-іншому спрацьовує механізм мотивації на конкретну дію в умовах збройного протистояння. Постійна загроза смерті, або полону, психологічна неготовність до війни на території своєї країни всупереч насадженим у довоєнний період кліше про можливість воєнних дій на території ворога та про непереможність Червоної армії, спричинили зниження рівня морального духу та готовності виконувати свій обов'язок¹¹.

В умовах першого періоду німецько-радянської війни використання багатослівних закликів в умовах бойової обстановки з метою мотивації на спротив ворогу, було недоцільним. Наведені слогани визначали тематику текстів агітаційної друкованої продукції і мали характер методичного матеріалу. В умовах оборонних боїв армійським політичним органам доводилося прикладати максимум зусиль для реалізації однієї з найважливіших задач – виховання у особового складу ненависті до гітлерівців¹². «Необхідно було відмовитись від безпечності та благодушності, перейнятися почуттям ненависті до загарбників, нещадно винищувати фашистську нечисть»¹³. Особлива роль відводилась листівкам, як формі впливу на свідомість за рахунок відповідного інформаційного продукту.

Підготовка малих форм агітації передбачала комплекс заходів. Виданню та розповсюдженню листівок передувала творча діяльність. Листівки були різножанровими літературними творами. Із жанрового розмаїття, можна виділити такі: інформаційні жанри (замальовки, інформаційні повідомлення, репортажі), аналітичні жанри (огляд, стаття), художньо-публіцистичні жанри (нариси, фейлетони та гумористично-сатиричні віршовані твори).

Будь-яка листівка, незалежно від жанру літературного твору супроводжувалася однаковими слоганами – «Смерть німецьким окупантам!» та «Прочитавши, передай іншому». Перший слоган розміщувався вгорі титульної сторінки, другий – в кінці сторінки, на якій закінчувався текст. Після самого тексту зазначалося авторство. Також на багатьох листівках є вихідні дані стосовно головного редактора, замовлення, накладу та адреси типографії. Якщо наклад листівок друкувався в типографії на не окупованій території, як правило, вони мали формат А5 на газетному папері.

Під час першого, найбільш важкого періоду війни, коли Червона армія вимушена була відступати, головним завданням партійно-політичної роботи було виховання у особового складу стійкості, мужності та упередження здачі у полон. Бійцям постійно нагадували про жорстоке поводження ворога з військовополоненими¹⁴.

Особлива роль відводилася листівкам, як формі донесення інформації до цільової аудиторії. Політичні органи та штаби вживали заходи задля подолання серед особового складу почуття страху перед авіанальотами. Саме з цією метою випускалися листівки з інструкціями та пам'ятками, в яких йшло-

ся про те, як потрібно поводитися під час ворожих нальотів. Широко популяризувалися приклади знищення ворожої авіації. Йшлося про те, що коли всі водночас ведуть вогонь по літаку з усіх видів зброї, то противник вимушений скидати бомби з більшої висоти, що знижує точність, а значить і втрати¹⁵.

Аналогічна робота проводилася з метою подолання страху перед ворожими танками. Досвід боротьби з танками узагальнювався і розповсюджувався серед особового складу листівками з інструкціями та прикладами вдалого опору ворожим танкам та їх знищення¹⁶.

Головне політичне управління Червоної армії у директиві від 11 липня 1941 р. пропонувало політичним органам систематично повідомляти особовому складу інформацію про злочини ворога проти місцевого населення та полонених. Ці факти повинні широко використовуватися задля стимулювання ненависті до ворога¹⁷.

У листівках використовувалися трофейні фотографії гітлерівців та фотосвідчення катувань, знищення цивільних громадян та військовополонених. Фото понівечених тіл супроводжувалися інформацією про те, де сталася ця трагедія та описами тортур, які гітлерівці застосовували до радянських людей.

Одним з таких зразків є листівка під заголовком «Фашистський полон гірше смерті»¹⁸. На першій сторінці розміщено три фотографії з детальною інформацією про кількох червоноармійців та обставини їх загибелі. Короткий вірш В. Лебедева-Кумача закликав до дій, аби уникнути такої страшної долі. У вірші сказано про два притаманних першому періоду війни типу поведінки військовослужбовців. Якщо будеш боягузом, то загинеш, якщо потрапиш у полон, то помреш у стражданнях. Можна сказати, що у такій віршованій формі, легкій для запам'ятовування, «делікатно» ретранслювався зміст наказу Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї». У вірші не йдеться про відповідальність за дезертирство, яким вважалася здача у полон. Текст надруковано червоним кольором, аби привернути увагу до нього. На іншій сторінці листівки містився заклик знищувати німців. Фото понівечених тіл супроводжував текст чорного кольору. Перший абзац закликає уважно розглянути ці фото. Перший абзац перестерігав: «От він – фашистський полон: тортури та голод, смерть і ганьба». Останнє слово «ганьба» свідчить про неприйняття можливості полону для червоноармійців та відсилав до фактів важкої долі членів сімей військовополонених, які вважалися дезертирами. У тексті йдеться про трагічну долю тих, хто вірив закликам ворога здаватися у полон.

У стислому тексті змальована поширена на той час ситуація, підкріплена візуальним елементами з мотиваційними блоками стосовно того, як діяти, аби уникнути полону. Сентенція «стійкий воїн завжди має можливість відбитися від ворога» виглядає таким собі пропагандистським штампом, що

не враховував обставини, за яких у бійців та командирів була можливість протистояти противнику, наприклад, в оточенні, за браку боеприпасів, тощо. У заклик «Ніколи не здавайся!» прихований заклик до самознищення.

Жирним шрифтом у тексті виділено короткі заклики: «Подивись уважно на ці знімки...», «На завжди запам'ятай», «Стій до останнього! Бийся до кінця за життя, за перемогу», «Гори німецьких трупів-шлях до нашої перемоги», «Помстися підступним вбивцям!».

Ця листівка є зразком інформаційного повідомлення з використанням фотосвідчень звірячого ставлення ворога до військовополонених. Її текст – простий, доступний для сприйняття. Віршовані рядки та короткі влучні гасла – мотиватори є посилювачами враження від отриманої інформації та сприяють її запам'ятовуванню. Відомо, що ця листівка була випущена у 1941 році. Вона свідчить про вже налагоджену роботу із трофейними документами в Головному політичному управлінні Червоної армії, чие авторство зазначено на другій сторінці в кінці тексту. Однак автори тексту дещо відірвані від реального стану речей і все ще використовують неадекватні пропагандистські заклики.

Інша листівка без дати, однак враховуючі перелічені у тексті факти, можна припустити, що вона з'явилася в останні місяці 1941 року¹⁹. Надпис згори свідчить про те, що цей екземпляр надіслано до Москви як зразок звітності, або для затвердження. Розмір листівки був меншим за формат А4, її виготовили з газетного паперу.

Текст листівки написаний у формі звернення. У самій назві визначено цільову аудиторію – полонених червоноармійців. У першому абзаці до них звертаються як до «товаришів-братів» та «синів Великої Радянської країни». У цьому ж абзаці вказуються автори звернення – «співвітчизники та земляки». Однак літературна стилістика тексту, використання таких лексичних одиниць як епітети, перебільшення, фразеологізми, характеризує автора як професійного літератора, що володіє переліком загальноприйнятих у той час штамів у змалюванні гітлерівців: «Лапи підступного ворога», «медові місяці наступу...скінчилися», «Фашистські полчища перемелюються як зерно на жорнах», «Далекі підступи...перетворилися в ще більш грандіозний за своїми розмірами цвинтар фашистів та їх озброєння», «Коричнева чума германського фашизму», «загрози фашистських собак», тощо.

У третьому абзаці йдеться про неготовність ворожого війська до війни в умовах суворої зими: «Боячись морозів, відчуваючи свою приреченість, німці масами почали переходити до нас». Це було явним перебільшенням: хоча німці інколи й потрапляли у полон, але це не було масовим явищем. Армійські пропагандисти видавали бажане за дійсне.

У четвертому абзаці йдеться про те, щоб червоноармійці не давали себе обдурити і не вірили «...обіцянкам фашистських брехунів» і намагалися вирватися з полону.

Таким чином, у тексті листівки змістовні смислові конструкції радянської пропаганди, спрямовані на те, аби спонукати червоноармійців, які потрапили у полон до втечі та продовження боротьби.

Текст листівки довгий та складний, він більш нагадує газетну статтю. Поява листівки такого змісту свідчить про усвідомлення військово-політичним керівництвом СРСР значної кількості особового складу Збройних сил, який опинився у полоні. Але у перший період німецько-радянської війни у фахівців ідеологічних органів РСЧА домінували ідеологічні штампи довоєнного періоду зі слабкою уявою реальну ситуацію на фронті.

Також викликає сумнів можливість доставки листівок із зазначеним текстом до цільової аудиторії у період активних дій гітлерівців і швидкого просування територією СРСР, великого розпорошення оточенців та полонених. Швидше за все цей екземпляр слугував лише зразком.

Іншим видом листівок першого періоду німецько-радянської війни були методичні видання зі зразками текстів, які повинні були використовуватись іншими друкованими виданнями. У Головному політичному управлінні Воєноморського Флоту СРСР прес-бюро випускалися бюлетені для флотських і флотильних газет, для всієї флотської і багатотиражної періодики, що були своєрідними методичними посібниками й зразком для подальшого тиражування.

Як правило, цей формат характеризувався тим, що третину площі займала фірмова заставка, на кшталт газетного зразку. Обов'язково вказувалася дата та номер бюлетеня. Після тексту наводилися дані про відповідального редактора, наклад та місце друку листівки. У наведеному зразку на другій сторінці чорнилами написано: «Чорноморський Флот в обороні Одеси». Таким чином зрозуміло, для кого підготовлено даний текст. Бюлетені вміщували різножанрові матеріали із відповідною тематикою.

У бюлетені №124 за 9 липня 1941 р. надруковано байку у дещо незвичній формі²⁰. Якщо класична байка відносить до дидактичної літератури у віршах, або у прозі, то байка в листівці поєднує у собі і віршовану форму та прозу. У творі йдеться про те, що звичайні мавпи за своїм рівнем розвитку вищі так званих «надлюдей», якими вважають себе гітлерівці. Судячи з незакінченого вірша, існувало продовження, однак на цьому зразку листівки подальший текст відсутній. У гротескній формі автор, або авторський колектив намагалися дати характеристику расистським поглядам А. Гітлера та схарактеризувати загарбницькі дії ворога як протиприродні. У тексті використано лексичні одиниці для створення відповідного формату сприйняття А. Гітлера: «фашистський пес», «обербандит», «Гітлер прогавкав».

Автори використали доволі незвичайну форму донесення інформації до червоноармійців. Текст розраховано на цільову аудиторію, що має відповідний рівень освіти. Очевидно, що цитата А. Гітлера вибивається із загального фону літературного тексту. Цей фрагмент емоційно підсилений агресивними

намірами без будь-якої альтернативи. Якщо б це висловлювання переказати у стилістиці віршованого фрагменту, воно б не відокремлювалося і не сприяло б закорковуванню страху перед ворогом. А так, цитата А. Гітлера повертає до себе увагу й, окрім ненависті, могла викликати страх, що з точки зору соціальної психології, аж ніяк не входило до намірів авторів тексту листівки.

Головне політичне управління Воєнно-морського Флоту СРСР випускало по кілька бюлетенів щоденно, прикладом чого слугують наступні два зразки, видані 30 вересня 1941 р. Листівка мала розмір аркушу А4, була складена книжкою, мала чотири смуги тексту на газетному папері. В кінці вказано автора та відповідального редактора.

Розглянемо бюлетень №381 для флотських та флотильних газет²¹. З метою розповсюдження серед червонофлотців пропонувалося два повноцінних оповідання під загальною темою «Рідні кораблі». Автор добре обізнаний з природними умовами, флорою та фауною Чорного моря, він проникливо описує місто та море у цю пору року. Більше того, добре розуміється на службі на бойових кораблях та знає особливості ведення морського бою.

В обох оповіданнях описуються бої морської піхоти та бойового крейсера з ворогом за стратегічно важливий район. Уламки мирного життя моряків і пам'ятні для них місця Одеси постійно є каталізаторами активізації бойового духу та готовності битися з ворогом до кінця. Червономорці стають свідками загибелі своїх рідних. Так, боець аварійної групи крейсера Бартеєва постійно придивлявся до даху свого будинку та думав про своїх дружину й сина. Він став свідком бомбування гітлерівцями міста та влучання у свій будинок. Потім отримав повідомлення про загибель дружини та поранення сина. Однак на похорони пішов не один, а з представником команди, який поклав вінок і висловив співчуття від товаришів по службі. Цей фрагмент мав свідчити про згуртованість команди і готовність підставити товаришеві плече у крутий момент.

Класичні для такого літературного жанру як оповідання вступ, основна частина, що містить розвиток подій в активній фазі, мають і завершальний епізод. Перше оповідання закінчується боєм морської піхоти та крейсера з метою оволодіння стратегічно важливою територією. І морські піхотинці і команда крейсера бачили, як «рятуючись від вогню, тікають румуни». Послідовне викладення подій увінчувала перемога.

Інше оповідання коротше, але описує захисників-чорноморців у їх героїчному у бою з німецькою авіацією. Йдеться про команду невеликого бойового катера. Початок оповіді ліричний. В основній частині оповідання йдеться про боротьбу команди бойового катера з німецькими літаками, вміння маневрувати під час обстрілу, роль командира, який отримав поранення, однак продовжував виконувати свій обов'язок. У фіналі підбитий катер таки дістається бази. А мічман Плотников – командир катера лише після того, як «усіх пораних було знято з судна, дозволив оглянути свої рани».

«Героїчний поєдинок катера з трьома потужними бомбардувальниками ще раз довів, що чорноморські моряки здатні витримати бій з противником будь-якої сили.» І саме це речення давало зрозуміти наскільки важливим було підтримання бойового духу у особового складу в боротьбі з добре озброєним ворогом. Такі оповідання – зрозумілі і максимально наближені до дійсності. Вони мали підтримувати бойовий дух воїнів РСЧА та ВМФ. Цей та подібні тексти мали формувати у воїнів позитивний морально-психологічний настрій, віру в перемогу, певні моделі поведінки та стійкість у протистоянні з сильним ворогом.

Того ж дня 30 вересня 1941 р. було видано бюлетень №383 для флотських та багатотиражних газет²². На трьох сторінках газетного паперу листівки у вигляді книжки надруковано колективного листа радянських фахівців, які на початку німецько-радянської війни перебували за кордоном «на суднах, що здійснювали рейси в іноземних портах, на верф'ях, де будувалися пароплави на замовлення». Потім їх було затримано та вислано до СРСР. Із тексту листівки можна зробити висновок про те, що група радянських фахівців і до початку війни була у привілейованому становищі. Тому, описані ними страждання у порівнянні з тим, що доводилося переживати військовополоненим червоноармійцям під час переможної ходи гітлерівців по території Радянського Союзу, не порівняти. Наявність матраців і годування гнилим сиром, утримання у камерах, хатня прислуга – все це з поступовим просуванням до СРСР описані з точки зору людей, які залишалися у статусі інтернованих осіб. Автори тексту постійно твердять про свою політичну ідентифікацію у будь-яких умовах. Але викликає сумнів інформація щодо співів радянських інтернованих у таборі²³. Є підстави вважати цей факт перебільшенням з урахуванням умов утримання у таких закладах. Більша половина тексту листівки присвячена описам подій, свідками або учасниками яких автори листа стали під час свого переміщення через країни Європи до СРСР.

Ці події описані переважно у стилі текстів ідеологічного спрямування. Наприклад, той факт, що у таборі німецького міста Сасніц були відсутні простирадла та наволочки, які, начебто всі використані як перев'язувальний матеріал, свідчить про те, що автори навіть не уявляли собі інші умови, аніж звичні для них – малочисельної радянської еліти, яка працювала за кордоном. Далі описується картина великої кількості німецьких вояків похилого віку та інвалідів, як стали жертвами війни. Подібна ситуація характерна для другого (19 листопада 1942 – 31 грудня 1943 рр.) та третього (січень 1944 – 9 травня 1945 рр.) періодів німецько-радянської війни.

У період створення листівки гітлерівська армія та її союзники просувався територією СРСР. Стратегічна ініціатива перебувала у німецького командування, тож необхідність призову непрофесійних, похилого віку та політично невмотивованих осіб постане пізніше. А поки, наприклад, начальник гене-

рального штабу сухопутних військ Ф. Гальдер у своєму щоденнику 24 червня 1941 року відзначав: «Підвіз постачання відбувається нормально. Передові склади висуваються вперед, створюються перші бази. Витрати боєприпасів незначні. Кількість вбитих та поранених залишається в межах припустимого²⁴. Тож розповідь про німців серед гітлерівського війська у зазначений період сприймається як намагання видати бажане за дійсність.

Вербальна стилістика комуністичної ідеології такої листівки прослідковується і в описах зустрічей радянських інтернованих з югославськими залізничниками, що начебто відкрито, на окупованій німцями території, висловлювали свою солідарність радянським бранцям. В описі цих подій прослідковується неможливість швидкої перебудови сталих уявлень про непереможність РСЧА які не відповідали реальним подіям.

Довга листівка наповнена низкою подій та багатьма фактами. Аби зрозуміти їх зв'язок, її необхідно читати декілька разів. Складається враження, що різні блоки написані різними авторами. Складний текст завершується дещо пафосною інформацією про повернення інтернованих радянських фахівців і висловленням їх готовності вставати у ряди захисників Вітчизни.

Даний зразок є цікавим свідченням перехідного періоду у формуванні лексичних одиниць, характерних для періоду німецько-радянської війни. Ще існуюче вживання старих, звичних і сталих кліше поєднувалося із новими ідеологічними штампами, що було обумовлено необхідністю швидкої перебудови пануючого уявлення про ворога, про війну, про німців та про Гітлера після підписання пакту Молотова-Ріббентропа щодо нападу. Потужний пропагандистський механізм довоєнного СРСР не встигав у перший період німецько-радянської війни реагувати та змінюватися у відповідність із просуванням фронту та успішної завойовницької активності гітлерівців.

Серед останніх листівок першого періоду німецько-радянської війни викремлюється Новорічна промова голови Президії Верховної Ради СРСР товариша М.І. Калініна. Вона видана як російською, так і українською мовами звичним газетним форматом у вигляді книжки²⁵.

Пізніше листівки з текстами воєнних наказів або зверненнями представників воєнно-політичного керівництва країни стали поширеним явищем і друкувалися великими накладками. У цьому ж випадку маємо справу з одним з перших зразків такого жанру. Починаючи з першого абзацу, можна зробити висновок щодо різних сегментів цільової аудиторії, на яку працювали ідеологічні структури РСЧА. Після звернення «Дорогі товариші!», як загальний конструкт, окреслюється цільова аудиторія: «Усі громадяни Радянського Союзу», яку сегментовано на такі категорії: робітники і робітниці; колгоспники і колгоспниці; радянська інтелігенція; бійці, командири і політпрацівники Червоної Армії і Військово-Морського флоту; партизани і партизанки; жителі радянських районів, тимчасово загарбаних німецько-фашистськими окупан-

тами. Для кожної з шести груп будуть друкуватися листівки із чітко визначеною тематикою і закликами до дій, властивих саме цим категоріям.

Далі у тексті йдеться про підсумки війни за шість місяців. Війна характеризується як «важка, кровопролитна». У словах щодо дій ворога вже не звучать довоєнні фанфаронські ноти про непереможність Червоної армії. Визначається те, що ворог утримує ініціативу у своїх руках, відшукує слабкі місця і просувається вперед, займає міста і села. Фраза «І як карний злочинець, розбишакуючи над мирним населенням» свідчить про дещо невдалий переклад. По-перше, «карний злочинець» (переклад з «уголовный преступник») не звучить так емоційно підсилено, як в оригіналі російською мовою. Слово «розбишакує» носить відтінок чогось грайливого, що аж ніяк не передає характеристику звірств гітлерівців проти мирного населення. І лише у наступному абзаці йдеться про те, що «німецькі розбійники гуляють по нашій землі, знущаються з нашого населення, мордують стариків, жінок, дітей». Як бачимо, коли текст перекладається дослівно без знання українських ідіом, його напруга губиться, зрештою втрачається здатність впливати на реципієнта, як на це розраховували автори.

Пізніше містився абзац, що з точки зору сучасного дослідника сприймається як виправдання швидкого просування ворога територією країни. Головною причиною називається віроломність лідерів III Рейху, що не дотримали взятих на себе обов'язків відповідно до підписаної угоди про ненапад. Віру у перемогу над Німеччиною мали вселити фрази на кшталт: «...перші успіхи радянських військ на фронтах»; «резерви, що прибувають на фронт»; «героїчна робота всієї країни», а також запевняння у тому, що заперукою успіхів є впевнене керівництво Сталіна.

Те, що автором є авторитетна особа з уряду, не повинно було викликати жодних сумнівів щодо правдивості інформації. Не дивлячись на те, що промова була адресована усім громадянам країни, вона, без сумніву, використовувалася серед червоноармійців з метою піднесення бойового духу та унеможливлення здачі у полон.

Таким чином, аналізуючи один з видів діяльності ідеологічних органів РСЧА, спрямований на особовий склад радянських військ з метою забезпечення морально-психологічної стійкості бійців та командирів у найскладніший період війни, можна констатувати, що для цього використовувались добре апробовані засоби.

Розглянуті тексти листівок є прикладом формування стилістики війни, появи маркерів, які позначатимуть явища війни упродовж тривалого періоду. Також вони слугують доказом систематичної, глибоко спеціалізованої роботи з кожним сегментом цільової аудиторії, в першу чергу із особовим складом РСЧА.

Листівки водночас виконували функції носіїв інформаційного продукту і комунікаційного каналу. Адже кожному листівку можна було передати іншому.

Ця ідеологічна продукція була джерелом інформації, а разом з тим мобілізаційним інструментом.

Аналіз текстів наведених зразків листівок першого періоду німецько-радянської війни (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.) дає можливість дійти висновку про те, що армійським ідеологам доводилося «на ходу» змінювати стійкі кліше про неможливість ведення бойових дій на території СРСР, «непереможність» Червоної армії та роль «класової боротьби» з гітлерівцями. Вражаюча реальність сильно відрізнялася від змальованих у довоєнний час пропагандистських уявлень. Тому ідеологічні органи РСЧА приділяли велику увагу роботі з особовим складом, який у справжній бойовій ситуації відчув на собі наслідки загравань радянського уряду з гітлерівською Німеччиною.

Листівки були різножанровим інформаційним продуктом, спрямованим на стимулювання мотивації до відповідних дій у конкретний момент та формуванню стійкої поведінки солдатів та офіцерів радянських Збройних сил.

Однак слід зазначити, що якісні та кількісні показники у роботі з друкованими формами агітаційно-пропагандистської діяльності суттєво не впливають на когнітивну активність споживачів інформації, коли реальний стан справ не співпадає із запропонованим форматом їх сприйняття. Якими б яскравими не були описи перемог Червоної армії у перший період німецько-радянської війни переваги на фронтах на боці гітлерівців були очевидними. Тож відрив пропагандистських кліше від реального стану справ під час війни може мати цілком протилежний результат від очікуваних. Адже цільовою аудиторією були військовослужбовці, які на власні очі бачили можливості ворога і переживали неспроможність йому протистояти.

Подібні висновки є характерними не тільки для Другої Світової війни, вони мають свою актуальність в рамках інформаційно-комунікаційної діяльності будь-якого періоду історії.

Примітки:

¹ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Москва: Воениздат, 1968. С. 5.

² Грицюк, Валерій. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України; редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 149 с.

³ Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего Рейха. Москва: АСТ, 2018. С. 1005.

⁴ Материалы Нюрнбернского трибунала: документ ПС-81, СССР-353 т. 25, с. 156-161: URL: <https://history.wikireading.ru/200169>

⁵ Черный PR Адольфа Гитлера. СССР в зеркале нацистской пропаганды / сост. А. Гогун. Изд. 2-е испр. и доп. Киев: К.І.С-2916. С. 14.

⁶ Ширер Уильям. Взлет и падение Третьего Рейха. С. 156-161.

⁷ Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. Москва: Терра, 1997. Т. 13. С. 58-60

⁸ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах. С. 21.

⁹ Дисциплинарный устав Красной армии 12 октября 1940 г. П. 8. URL: <http://rkka.ru/docs/disc/disc.htm>

¹⁰ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах. С. 21.

¹¹ Невежин В. «Если завтра в поход...». Москва: Яуза, Эксмо, 2007. URL: http://militera.lib.ru/research/nevezhin_va/index.html

¹² Там само.

¹³ Партийно-политическая работа в Советских вооруженных силах. С. 7.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. С. 40.

¹⁶ Там само. С. 39.

¹⁷ Там само. С. 55.

¹⁸ Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 56, оп. 1, спр. 33.

¹⁹ Там само, спр. 67, арк. 1.

²⁰ Там само, спр. 35, арк. 1.

²¹ Там само, спр. 41, арк. 1.

²² Там само, спр. 42, арк. 1.

²³ Аристов С. Повседневная жизнь нацистских концентрационных лагерей. Москва: Молодая гвардия, 2017. 320 с. URL: http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2017_4/Content/Publication6_6602/Default.aspx

²⁴ Франц Гальдер Военный дневник Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. Т. III. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1003605>

²⁵ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 75, арк. 1.

Svetlana Pavlovskaya. Agitation cards as a component of information and communication activities in the first period of the German-Soviet war in the territory of Ukraine. The paper considers such a form of activity of the ideological structures of the Red Army as publishing. Exerting influence on the minds of the soldiers and officers of the Soviet Armed Forces provided for the constant informing and bringing to the attention of the Red Army of the main political slogans. The leaflets simultaneously served as an information product and a communication channel. The author analyzes the questions about how small forms of agitation products influenced stimulation of motivation to continue the fight against the enemy. How much the discrepancy between the imagined situation described and the real situation on the fronts played a role in the willingness of the soldiers and commanders of the Red Army to withstand the enemy. The author has studied the literary genres and language units of leaflet texts used by army ideologists to maintain morale and readiness for self-sacrifice among the personnel of the Red Army. The first period of the German-Soviet war (June 1941-November 1942) was characterized by ideological collapse for the Soviet troops, who were brought up on the standards of invincibility and preparedness for war only on enemy territory. The successful offensive operations of the Nazi armed forces, their euphoria from the victorious march through Europe and their own impunity in the destruction of the enemy and the population of the occupied territories did not fit into the paradigm of decaying imperialism and the victory of the working class.

Inability to stop the enemy and the need to retreat were the main factors that influenced the combat effectiveness of the Soviet troops. The real state of affairs at the front did not coincide with propaganda sketches and an open suggestion about the rejection of the situation as it was. Therefore, the work of ideological army bodies with their own personnel was extremely important and in the first period of the war was characterized by randomness, the formation of professional teams of authors and the search for effective impact technologies.

Keywords: the first period of the German-Soviet war, information and psychological influence, leaflets, literary genres, cognitive activity.

Отримано: 17.10.2019